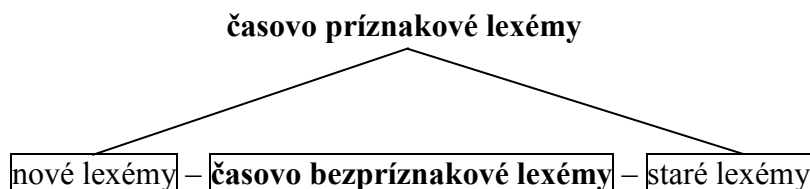

Čas a dynamika v lexike

Prednáška 11

- Podľa času rozoznávame časovo príznakové (temporalizmy) a časovo bezpríznakové jednotky (atemporalizmy):

Staré lexémy (antikvarizmy, „lexikálni dôchodcovia“)

Archaizmy (z gr. *archaios* = starý)

- zostarnuté pomenovanie, ktoré bolo nahradené nejakým iným pomenovaním
- archaizmy teda vstupujú do synonymických vzťahov: *šuster* – *obuvník*, *lichva* – *statok*, *roky* – *letá*, *čierťaz* – *hranica*; v nich sa lexémy často líšia nielen príznakom časovosti, ale aj štýlovou príslušnosťou: napr. arch. kniž. *bukéta* – neutrálne *kytica*, arch. poet. *žízeň* – neutrálne *túžba*

Historizmy (z lat. *historia* = dejiny)

- pomenúvajú osoby, veci alebo reálie, ktoré v súčasnosti neexistujú
- využívajú sa predovšetkým v odborných historických alebo v umeleckých textoch
- pri historizmoch zostarol objekt a s ním aj jeho pomenovanie:
halapartňa, *panské*, *zeman*,
stolica „admin.-správna územná jednotka v býv. Uhorsku“
staršina „náčelník (rodového, kmeňového) spoločenstva“
slúžny „v býv. Uhorsku vyšší správny úradník“
rováš „palica, na ktorú sa v minulosti zárezmi značilo zaplatenie dane, dlh ap.; tieto zárezy“ (porov. frazému *mať na rováš*)

- historizmom nemusí byť celá lexéma, ale aj jeden význam v rámci viacvýznamovej lexémy

ROBOTA

- práca (*tážká robota*)
- zamestnanie (*chodiť do roboty*)
- hovor. hotový výrobok, výsledok práce (*ručná robota*)
- hovor. obyč. mn. sezónne špičkové práce na poliach (*jarné roboty*)

5. hist. nútená bezplatná práca poddaných na majetku vrchnosti

PATENT

- výlučné právo na zaobchádzanie s vynálezom; právne chránený vynález (*ochrana patentu*)
- hovor. dômyselné zariadenie (*to je šikovný patent*)

3. hist. panovnícka listina, práv. úprava s plat. zákona (tolerančný patent)

- hovor. patentný gombík, spínačka (*zapnúť patent*)
- hovor. pružná pletenina ako obruba (*patent na svetri*)

Nové lexémy – neologizmy (lexikálne deti a adolescenti)

(z gr. *neos* = nový, *logos* = slovo)

- každé novovytvorené slovo sa istý čas pociťuje ako neologizmus
- strata príznaku novosti súvisí s otázkou: *Dokedy sa neologizmus považuje za neologizmus?*

➤ postupná strata príznaku novosti súvisí predovšetkým s **frekvenciou** lexémy (čím väčšia frekvencia, tým rýchlejšie neologizmus prestáva byť neologizmom) a s **rozšírením denotátu**, ktorý sa neologizmom označuje

➤ jednoznačná hranica, keď neologizmus prestáva byť neologizmom, sa nedá stanoviť; z určitej skupiny lexém však možno viac-menej určiť, ktorá lexéma je „neologickejšia“ (relatívne novšia a menej zaužívaná) a ktorá „menej neologická“ (zaužívanejšia, „všednejšia“)

➤ výrazy z oblasti výpočtovej techniky, telekomunikácií, ale aj iných oblastí sa veľmi rýchlo začleňujú do bežného života i lexiky: porovnajme rozličnú mieru neologickosti týchto lexém: *internet*, *mobilný telefón* (hovor. *mobil*), *USB kľúč*, *CLIP*, *CLIR*, *SMS*, *esemeska*, *WAP*, *MMS*, *intranet*, *softvér*, *hardvér*, *negociovať*, *korčuliar* (v hypermarkete), *kontaktný gól*, *Britney Spears*, *e-mail*, *Európska únia*, *euroústava*

Temporálnosť v lexike má extralingválne pozadie, čo je prirodzené, pretože časovosť ovplyvňuje jazykové štruktúry z mimojazykového priestoru. Prostredníctvom príznaku temporálnosti používateľa jazyka vnímajú isté lexikálne jednotky ako nové, resp. novšie, iné jednotky ako zastarávajúce, staršie či staré.

Dynamika temporality

Dynamika sa prejavuje vo vzniku, prehodnotení, alebo v zániku istého aspektu lexémy (napr. štylistického príznaku). Ďalej sa zameriame na to, akým spôsobom sa prejavuje dynamika časových (temporálnych) aspektov lexém.

Nadobudnutie temporálneho príznaku. Vznik temporálnej príznakovosti má dvojakú podobu podľa toho, či ide o zastaranie už existujúcich alebo o zrod nových lexikálnych jednotiek. Jednoznačná situácia je pri neologizmoch. Každá jednotka v momente svojho vstupu do lexikálnej zásoby je temporálne príznaková. Nadobudnutie druhého pólu temporálnosti, teda odchod jednotiek do lexikálneho dôchodku je podmienený buď denotačne alebo reštruktúraciou vzťahov medzi jednotkami v jazykovom systéme. Prvým spôsobom vznikajú historizmy; zastarávanie denotátu znamená aj zostarnutie lexikálnej jednotky, ktorá tento denotát pomenúva (porov. napr. množstvo deaktivovaných jednotiek po páde komunizmu r. 1989 a následnej reorganizácii spoločensko-politického života: *iskrička*, *pionier*, *zväzák*, *káder*, *pracovná sobota*, *Varšavská zmluva*, *ZSSR* a i.). Druhým postupom vznikajú archaizmy, ktoré prirodzene vstupujú do synonymických vzťahov (*šuster* – *obuvník*, *lichva* – *statok*, *bukéta* – *kytica*); v nich sa lexémy často líšia nielen príznakom časovosti, ale aj štýlovou príslušnosťou (porov. Dolník, 2003, s. 191). Pri historizmoch teda zastaráva denotát a pri archaizmoch zastaráva lexéma.

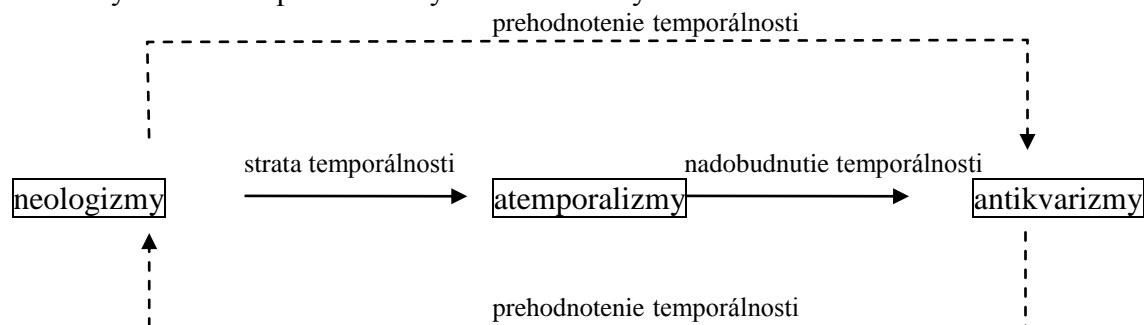
Strata príznaku temporálnosti. Pri neologizmoch sa strata alebo oslabenie temporálnosti vzťahuje na otázku: Dokedy sa neologizmus považuje za neologizmus? Táto otázka má viacero dimenzií a jednoznačná odpoveď na ňu podľa môjho názoru neexistuje, v každom prípade treba uplatniť individuálny prístup a zohľadniť „zákonitosť jednotlivého“, ktorá má v lexike dôležitú funkciu (Furdík, 1995). Na tomto mieste sa uspokojím s formuláciou, že postupná strata príznaku novosti súvisí so zovšetnením lexikálnej jednotky, s deaktiváciou jej časovej exkluzívnosti; porov. rôzne stupne časovej demotivácie pri lexémach *internet*, *softvér*, *hardvér*, *negociovať*, *korčuliar* (v hypermarkete), *kontaktný gól*, *Britney Spears*, *e-mail*, *Európska únia*. Strata temporálnej motivácie starých či starších

jednotiek súvisí s lexikálnou smrťou, keď lexémy ustupujú aj z pasívnej lexikálnej zásoby a zaradujú sa do sféry „dokladovej“ lexiky (Dolník, 2003, s. 191). Takéto jednotky sú potom objektom výskumu historickej lexikológie a lexikografie: napr. *povoľný* (vo význame „príjemný“), *lanva* (železná súčasť koča), *nazmätok* (nazmar), *nobilitovať* (prijať do šľachtického stavu).

Prehodnotenie temporálneho príznaku. Ide o zmenu, avšak nie zánik statusu temporálnosti: napríklad pôvodný neologizmus *atómová elektráreň* sa prehodnotil na archaizmus pod vplyvom prehĺbeného poznania, že štiepenie častíc neprebíha v atóme ako celku, ale v jeho jadre. Takýmto spôsobom vznikla nová lexéma *jadrová elektráreň*, ktorá vytlačila predchádzajúcu jednotku do sféry archaizmov. Pravda, treba poznamenať, že uvedený proces sa týka najmä odbornej lexiky; v bežnej komunikácii sa *atómová elektráreň* ako archaizmus pociťuje v menšej miere. Temporálne prehodnotenie je možné aj v opačnom smere, keď sa archaizmus prehodnotí na neologizmus (porov. už spomínané revitalizované lexémy *župan*, *starosta*).

Neologizmy a antikvarizmy sa mierne líšia aj z hľadiska dynamiky temporálnosti. Pri neologizmoch je jednoznačne vymedziteľné nadobudnutie temporálnosti, zatiaľ čo k jej strate dochádza graduálne, postupne. Výsledkom straty neologickej statusu môže byť začlenenie pôvodom nového pomenovania do lexikálnych štruktúr, alebo môže dôjsť aj k lexikálnej smrti (porov. napr. zaniknutie prevzatých neologizmov, ktoré sa v slovenčine „neujali“: typ *joint venture*). V tom vidno analógiu napr. so slovotvornou demotiváciou, ktorá sa tiež vyznačuje postupnosťou (porov. termín demotivačný cyklus; Furdík, 2004). Demotivácia antikvárnosti takisto vyúsťuje do lexikálnej smrti, avšak ide o zriedkavejší proces než demotivácia neologizmov. Lexikálni seniori majú v jazyku pevnejší status než lexikálni juniori. Okrem toho odchod lexém do dôchodku sa uskutočňuje v tichosti, „za dverami“, príchod nových jednotiek je hlučnejší, o čom svedčí aj fakt, že množstvo neologizmov sa stáva predmetom jazykovej kritiky, ktorá veľmi často – operujúc rozličnými argumentmi – upozorňuje na ich nepotrebnosť, nefunkčnosť v spisovnej variete národného jazyka. Týka sa to najmä neologizmov cudzojazyčného pôvodu, napr. *celebrita*, *pub*.

Dynamika temporálnosti by sa schematicky dala znázorniť takto:

Okazionalizmy

Okazionalizmus sa chápe ako lexikálna jednotka vytvorená hic et nunc (tu a teraz) pre konkrétnu komunikačnú potrebu. Prísne vzaté, okazionalizmy sú vlastne extrémnym typom neologizmov – ide o lexikálne podenky, čiže jednotky, ktoré si užijú svojich „päť minút slávy“ a upadnú do zabudnutia.

Príklady:

Skupina okazionalizmov, ktoré majú jednoslovné ekvivalenty:

<i>okazionalizmus</i>	<i>normatívne, bežné slovo</i>
<i>súťažiar</i>	<i>súťažiaci</i>
<i>prekvapovačka</i>	<i>prekvapenie</i>
<i>mixovač</i>	<i>mixér</i>
<i>sánkovač</i>	<i>sánkar</i>
<i>filmovač</i>	<i>filmár</i>
<i>zvonidlo</i>	<i>telefón</i>
<i>fanúškyňa</i>	<i>fanúšička</i>
<i>zahraničiar</i>	<i>cudzinec</i>
<i>zaúsmevovať sa</i>	<i>zasmiať sa</i>

<i>okazionalizmus</i>	<i>normatívne, bežné slovo</i>
<i>zatváratko</i>	<i>vrchnák</i>
<i>smrkelník</i>	<i>vreckovka</i>
<i>uzdravovač</i>	<i>liek</i>
<i>šalatáreň</i>	<i>bufet</i>
<i>ukladač</i>	<i>šatniar</i>
<i>krokovanie</i>	<i>prechádzka</i>
<i>gumovadlo</i>	<i>guma</i>
<i>brušniak</i>	<i>opasok</i>
<i>zalep</i>	<i>leukoplast</i>

Skupina okazionalizmov, ktoré nemajú v uzuálnej lexike jednoslovné ekvivalenty:

utorkár (kto má vyučovanie v utorok), *rezníar* (=ten, kto má rád rezne), *pokečupíkovat'* (=poliat' kečupom), *nočera* (nočná večera), *naobrazník* (prachovka na utieranie obrazov), *medziplotník* (chodník medzi plotmi), *pešochodky* (pohodlné topánky s nízkym podpätkom), *ošáliť sa* (dať si šál).

Obohacovanie lexiky

- Lexikálna zásoba je v neustálom pohybe; to znamená, že:
 - neustále sa obohacuje o nové jednotky
 - v menšej miere jednotky z lexiky vypadávajú
- závažnejšiu úlohu pre rozvoj a dynamiku lexiky má obohacovanie
- lexikálna zásoba sa môže rozširovať týmito spôsobmi:

1. Tvorenie lexém

1.1 Tvorenie jednoslovných pomenovaní

1.1.1 Slovo tvorba

- najdôležitejší spôsob tvorenia pomenovaní; realizuje sa ako:

➤ odvodzovanie (derivácia)

počítať → *počítač*, *bezpečnosť* → *bezpečnostný*, *mobil* → *mobilový*, *vyrobiť* → *vyrábať*

➤ skladanie (kompozícia)

bezpečnostná politika → *bezpečnostnopolitický*, *stred a vpravo* → *stredopravý*, *driapať mraky* → *mrakodrap*

1.1.2 Skracovanie (abreviácia)

- tvorenie skratiek a skratkových slov:

materská škola → *MŠ*, *profesor* → *prof.*, *Slovakia* → *SVK*, *miliarda* → *mld.*, *off-topic* → *OT*

1.1.3 Tvorenie slovnodruhovým prechodom

- nové slovo vznikne prostou zmenou slovného druhu:

príd. meno *prítomný* → podst. meno *prítomný*, sloveso *obžalovaný* → podst. meno *obžalovaný*
 podst. meno *začiatkom* → predložka *začiatkom*, podst. meno *na šťastie* → častica *našťastie*

1.1.4 Univerbizácia

- tvorenie jednoslovných lexém z viacslovných pomenovaní

vysoká škola → *vysoká*, *očná optika* → *optika*, *dekanské voľno* → *dekanské*

vysoká škola → *výška*, *operačná sála* → *operačka*, *digitálne hodinky* → *digitálky*

1.1.5 Homonymizácia

- vytvorenie homoným (dvoch samostatných lexém) z pôvodných dvoch významov jednej lexémy (polysémia)

pôvodne:

žeriav 1. veľký vták podobný bocianovi; 2. stroj na dvíhanie a prenášanie ťažkých bremien

druhý význam vznikol metaforickým prenesením (na základe podobnosti)

v súčasnosti:

¹**žeriav** (veľký vták podobný bocianovi)
²**žeriav** (stroj na dvíhanie a prenášanie ťažkých bremien)

druhý význam sa osamostatnil a vznikla nová lexéma

1.1.6 Apelativizácia

- prechod vlastného mena (propria) medzi všeobecné mená (apelatíva)
- schematicky: vlastné meno (proprium) → všeobecné meno (apelatívum)

Judáš „jeden z 12 učeníkov Ježiša Krista“ → *judáš* „zradca“

Georg Simon Ohm „nemecký fyzik“ → *ohm* „fyzikálna jednotka el. odporu, značka Ω“

Xantipa „Sokratova manželka“ → *xantipa* „hašterivá žena“

1.2 Tvorenie viacslovných pomenovaní

1.2.1 Tvorenie združených pomenovaní

- tvorenie z voľných syntagmatických spojení

plávajúca podlaha, *sprchovací kút*, *nízkopodlažný autobus*, *osobný vlak*

- multiverbizácia

hlásiť → *podat' hlásenie*, *podnikatelia* → *podnikateľské kruhy*, *výborne* → *výborným spôsobom*

1.2.2 Tvorenie frazém

- tvorenie frazém z iných frazém (frazeologická derivácia)

tichá voda brehy myje → *tichá voda*

- tvorenie úplne nových frazém

zresetovať si hlavu „oddýchnuť si, relaxovať“ (z piesne skupiny HEX)

Na hranici medzi 1.1 a 1.2 stojí:

Preberanie z cudzích jazykov

- „požičiavanie si“ lexém z iných jazykov:

angl. *leader* → slov. *líder*

angl. *reality-show* → slov. *reality-show*

špan. *colibri* → slov. *kolibrík*

lat. *celebrare* → slov. *celebrovať*

lat. *corpus delicti* → slov. *corpus delicti*

Proprializácia

- prechod všeobecného mena medzi vlastné mená alebo využitie všeobecného mena (apelatíva) ako zložky vlastného mena (propria)

- schematicky: všeobecné meno (apelatívum) → vlastné meno (proprium)

kováč → *Kováč*, *stolár* → *Stolár*, *kráľ* → *Kráľ*, *slovenské nové mesto* → *Slovenské Nové Mesto*,
slovenský + informačný + služba → *Slovenská informačná služba*

2. Tvorenie nových významov

- nerozširuje sa počet lexém, ale obohacuje sa významová štruktúra vnútri lexémy:

čierny 1. „majúci farbu ako uhlie, sadze“ (*čierne šaty, čierna farba*)

2. „nelegálny, v rozpore so zákonom“ (*čierna ekonomika, čierny pasažier*)

zelený 1. „majúci farbu ako svieža tráva, listy stromov ap.“ (*zelené auto, zelená látka*)

2. „týkajúci sa životného prostredia“ (*zelení aktivisti, zelená iniciatíva*)

šnúra 1. „špagát, motúz“ (*šnúra na bielizeň*)

2. „viacero akcií (napr. koncertov) v jednom slede“ (*koncertná šnúra*)